

Fekete Csaba

Öreg debreceni...

Fogalmi tisztázás érdekében és néhány újabb adalékkal ismétlem meg korábban már kifejtett véleményemet az *öreg debreceninek* nevezett gyülekezeti énekeskönyvről.¹

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

Az elnevezés értelme és érvénye

Az „*öreg debreceni énekeskönyv*” nem az in 4° formátumú és nem az 1778-ban megjelent kiadást jelenti. Semmiképpen nem korlátozható az 1736—1806 közötti időszakra sem. Ez a két évszám tájékozódási pontként megfelel, mert először (még himnusz dallamok nélkül) in 4° alakban az énekeskönyv 1736-ban jelent meg; majd 1778 után —szintén dallamokkal—, 1806-ban még harmadszor is megjelent 4° formátumban. Csakhogy ennél több mint egy évtizeddel korábban, és a legkésőbbi dátum után még több mint egy évtizeddel is voltak utánnyomások, ezek is részei a sorozatos kiadványnak. Azaz a legkorábbi és a legkésőbbi évszámokhoz, valamint az általában, s nem csak kivételesen használt formátumhoz helyes kötni az *öreg debreceni* fogalmát.

Formátum és méretek szempontjából a jóval kisebb, 12° kiadásokra kell első sorban érvényesítenünk az elnevezést. Vaskos kis kötetek ezek, a XVI–XVII. század protestáns énekköltészetének színe-javát tartalmazzák. Tartalmilag alig különböznek a XVII. század végén megjelent előzményektől. *Elsősorban méreteikre és arányaikra* érvényes a megnevezés. Az említett három kivétellel mindig 12° volt a formátum. Csaknem egy évszázadig teljesen változatlanul nyomtatták ezeket Debrecenben nagyjából két évente, egyszerre legalább háromezer példányban. Az is megesett, hogy egy évben két kiadása jelent meg az énekeskönyvnek. Változatlanul kiadták, illetve másolták Kassán, Pozsonyban és Pesten; de a hamis impresszummal (Frankfurt) Kőszegen megjelent kiadások is ennek származékai.

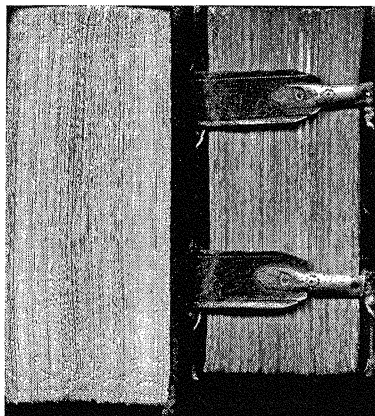
Néhány ábra mutatja alább, hogy milyenek az énekeskönyv arányai, mi miatt szolgált rá az „öreg” elnevezésre. A 180×90 mm méretű kötéstáblához képest 68 mm a vastagsága a legépebben megmaradt 1785. évi kiadásnak. Fekete, aranyozott vaknyomásos bordás kötése viszonylag ép. Ritkaság. Az itt látható két korábbi (1734 és 1764) újrakötötték, mert elkopott. Újrakötéskor körülvágták mindkettőt, kisebbek is, mint az 1785-ös kiadás, amely szintén használt. Az elhasználás miatt körülvágott példányok közül a csatos 135×80 mm-es táblájú és 65 mm vastag (1764). A félbőr kötésű, amely a leghasználtabb (1734), és papírja is rosszabb, 137×85 mm-es táblájú és szintén 65 mm vastag.

¹ *Magyar Egyházzene* IV (1996/1997) 55–58.

Egyes példányok veretes, boglározott, vastag fatáblájuk miatt ennél még terjedelmesebbek is lehettek. Az említett 4° kiadások arányai mások, a kisebbekkel azonos vastagságúak egyáltalán nem zömökek.

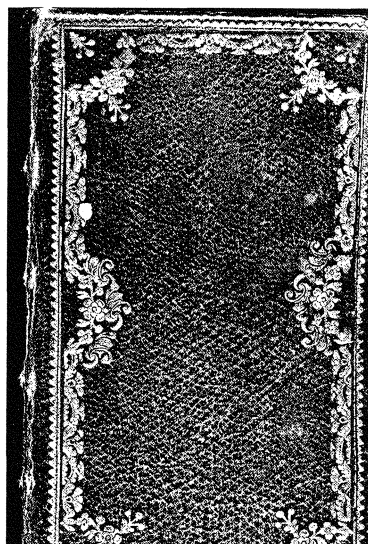
(1) Az „*öreg debreceni énekeskönyv*” három kiadása. A gerinc felirata későbbi átkötéskor készült.

(2) Az 1764. évi kiadás csatos kötése, és az 1785-ös gyöngyözött, aranyozott metszése.

(3) Vaknyomásos barna bőrkötés (1764). A pipás görgetődísz jellemző a klasszicizmus idején. Épületek párkányán, kapuk faragásán is gyakran alkalmazták.

(4) Aranyozott, vaknyomásos fekete bőrkötés (1785). A kötéstábla belső szegélye is vaknyomásos díszítéssel készült.

Nyelvtörténeti és jelentéstani adatok is támogatják a mondottakat. A XIX–XX. századig az öreg szó jelentése „vastag, terjedelmes, tetemes méretű, tág, öblös, széles, nagy formátumú” (grandis, magnus, augmentatus, auctus, amplificatus); és csak másodrenden „idős, régi, agg” (senex). Így mondták mindenféle tárgy, szerszám, eszköz méreteit: öreg, középszerű, apró. Beszéltek *öreg formában nyomtatott Bibliáról* (in 2°, ilyen például a Váradi Biblia), apró és öreg könyvekről, kis és öreg Catekésisről vagy Impressumról, Psalteriumról. *Öregbiül* nagy dicsőséged ... — énekeljük a 138. genfi zsolttárban, azaz Isten dicsérete gyarapodik, nőttön nő. Maróthi úgy tanít, hogy „a’ leg-erősebb ’s öregebb szavú énekeljen Bassust”² (a mai köznyelvben vastag hangú), tehát a harmónia alapját. A Gyulafehérvári graduál önmeghatározása olvasható a címlapon: *öreg*; mert hisz „Ékes Rhythmusú [= tetszetős verssorokba foglalt] Hymnusokkal, próphétai lélektől szereztetett szent Soltárokkal, örvendetes nótájú Prosákkal, és több sok nemű, született nyelvünkre fordított lelki Ditséretekkal és esztendőszakai templumbéli kegyes Caeremoniákkal tökéletesen meg töltetett”, tehát sok és sokféle van benne, nagy vastag is, meg gazdag és súlyos tartalmára nézve. A kéziratos graduált, a nyomtatott elődjét is „nagy öreg betűkkel” íratta le kancellistájával az erdélyi fejedelem. Erre a mennyiségére is nagy szertartási könyvre mondja a szerkesztő Geleji Katona, hogy „negyed részéninél többel *öregbíttem*”.³

Másodsorban érthető az *öreg* (senex) az énekeskönyv tartalmára mint *régi, koros, idős, elaggott*. Valóssággal régi volt már a XVIII. században, hisz az 1540-es évektől kezdve szerzett protestáns énekek java megtalálható benne. Kézben viselő könyv formátumában (in 12°) egyrészt olcsóbb, mindenkinek elérhető ára miatt, másrészt könnyen hordozható volta miatt nyomtatták.

Mindezek értelmében a jóval nagyobb, de jóval karcsúbb arányú 4° kiadásra az *öreg* jelző nem is igazán találó, és semmi módon nem lehet kizárólagos. A változatlanul és sorozatosan megjelentetett gyülekezeti (és kisebb mértékben még szertartási) énekeskönyvre a leszűkített jelentést Csomasz Tóth Kálmán azért hangsúlyozta,⁴ mert 1778-ban jelentek meg először a himnuszok dallamai (Maróthi György hármóniás zsolttárát követve), azaz nem csupán a százötven zsolttár volt hangjegyes. Csomasz Tóth Kálmán a himnológia fő tennivalójának dallamtár összegyűjtését tekintette, a kottaképet, a zenei írás-olvasást, lapról éneklést és a többszólamúságot értékelte az ad notam praxis, unisono és emlékezetből, hagyomány szerinti éneklés ellenében.

² A’ Hármonias Éneklésről való Rövid Tanítás. 1743. — Az 1774. évi kiadásban az idézett részlet az énekeskönyv függelékének 9. lapján, ugyanez Csomasz Tóth Kálmán monográfiájában (*Maróthi György és a kollégiumi zene*. Bp. 1978) a 103. lapon olvasható.

³ ((2)^a levél.

⁴ A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. (Református egyházi könyvtár XXV), 159.

A legkorábbi kiadás néhány jellemzője

Határmegjelölést tartalmaz az eleddig elsőnek tekinthető kiadás címlapja: „... az Énekek' Rendjeiknek 's Verseiknek illendő fel-jegyeztetésekkel ...” — Tehát megszámozták az énekeket is, meg a strófákat is. A korábbi kiadásokban egyik sem volt szokásos. Ez különbözteti meg —többek között— a XVII. század végéről ismert, illetve az egyik közvetlenül megelőző, azaz 1713. évi kiadásától az *öreg debrecenit*.

Vaskos könyvecske ez a sorozatot indító kiadás is, az Országos Széchényi Könyvtár meglévő példánya 140×85 mm-es, bár vékonyabb táblája miatt vastagsága csak 55 mm.⁵

Tartalmilag az 1713. évi kiadással összehasonlítva a különbség csekély. 1713-ban például héttel több a himnuszok száma. Egyes énekek sorrendben előbb vagy később következnek. Néhány elmaradt, és 1723-ban az alkalmi énekek csoportjában több új föltűnt. Időről időre azonban teljesen azonos az énekek sorrendje és szövege, még helyesírásilag sincs igazán lényeges különbség.

Az *öreg debreceni énekeskönyv* szerkezete:

- 1–64: Hymnusok [ünnepek, hetedszakiak, Te Deum]
- 65–167: A' 'Sóltárokból Való Isteni Ditséreték [zsolttárparafrízisok]
- 168–243: Innepi énekek. [Ádventtől Szentháromságvasárnapig, *ditséreték*]
- 244–251: Invocatiók [Az Atyához, A' Fiúhoz, A' Szent Lélekhez]
- 252–268: A' Keresztyéni Tudománynak Első Tzikkelyeiről (:Catechismusból:) való Ditséreték. [Miatyánk, Hiszekegy, Tízparancsolat parafrízisok, Sákramentumi énekek, strófikus benedictio]
- 269–343: Külömbkülömbféle Ditséreték [introitusok, tanító énekek, jeremiádok, háborús könyörgések, reggeli, estvéli, étel előtt és után való, közönséges (mindenkori) dicséreték, az utolsó ítéletről, himnuszváltozatok, bűnbánó és hálaadó énekek, Te Deum parafrízis]
- 344–354: Bizonyos alkalmatosságokra való Énekek. [Bűnbocsánatért, táborba szálláskor, esőért, dögghalál megszűnéséért, tanulók éneke, házaskor éneke, fejedelmek és előljárók választásáért való könyörgés]
- 355–361: Invocatiók [reggeli, esti, mindenkori, békességért]
- 362: Litanía majör.

⁵ Terjedelme: A–U, X³ + A–O, P⁶ + P^{7–12}, S = 471, [13], + [4], 328, [6], [5], 77, [2] pp. Jelzete: 325. 074–075 — Ugyanott az értékes kötésű másik példány, amely az egyetlen ép címlapú volt, 1796 óta hiányként szerepel. Két címlaptalan, csonka példánya található a Debreceni Egyetem könyvtárában, amely egyazon évi két eltérő kiadás.

Az énekeskönyvhöz mindenkor hozzányomatott imádságoknál van egy különbség. Az első kiadásban Diószegi Kis István (c. 1635–1698) püspök hollandból fordított imádságai jelentek meg.⁶ A későbbi kiadások helyette — szintén egy évszázadon át teljesen változatlan szövegű— más imádsággyűjteményt tartalmaznak. A zsoltárok dallamait tekintve az első kiadásban, és általában később is kevés hiba található. Néhányszor van minima helyett semibrevis (ez tehát nem ritmusváltozat), ritkán megfordult a hangjegy, azaz például a második helyett a negyedik vonalon van, még ritkábban két hang sorrendjét fölcserélte a szedő. Egységesen altkulcsot használó egyes kiadásokban néhányszor helyesen tenorkulcs kellene, illetve a bé előjegyzés elmaradt. Ezeket most nem részletezem, mert a sorozat szempontjából nem állapítható meg általánosan érvényes határ.

A legkésőbbi kiadások

Az 1806-os, Benedek Mihály szerkesztette énekeskönyvet 1808-ban már kinyomatták, és előbb az 1813-ban elnyert privilégium nélkül, majd később azzal is forgalmazták.⁷ Az öreg debreceni énekeskönyv pályafutása azonban még ekkor sem fejeződött be. Változatlanul megjelent dallamok nélküli kiadása is még csaknem egy évtizedig. Ezek sorában volt helyben nyomtatott, és volt másutt készült, amelyek címlapján ott van az évtizedek óta használatos eredetet (és rangot) jelző információ: *A' Debretzeni Exemplár szerént*. Lássunk ezek közül néhányat!

Megjelent változatlanul az öreg debreceni énekeskönyv például 1807-ben Ellinger Jánosnál Kassán.⁸ Sőt, Landerer 1816-ban is kinyomtatta Pozsonyban és Pesten; korábban ezt véltem magam is legkésőbbi kiadásnak és e szerint írtam le.⁹ De megjelent ugyancsak ez a dallamtalan változat 1812-ben Pesten Trattner Mátyásnál, szintén in 12°.¹⁰

1817-ben Pozsonyban nyomtatták a jelenleg ismert legkésőbbi kiadást. Ebben is csupán a genfi zsoltárok dallamait találjuk, a többi énekét nem, mert a nyom-

⁶ *Lelki fegyver ...* Németből hollandra Heinrich van Diest (+1673) teológiai tanár fordította. Magyarul először 1666-ban jelent meg; sokszor újra megjelent Debrecenben, eddigi ismereteink szerint utolsó kiadása 1851-ből való.

⁷ Vö. „A Benedek-féle énekeskönyv (1806) néhány kérdése”, *Református Egyház XLV* (1993) 35–38.

⁸ Eddig ebből a kiadásból csak a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, H 1438 jelzetű példányát ismerem. Terjedelme: 12° A–Z, Aa–Dd + A–U = [2], 634, [12] + [4], 412, [8], 55 pp.

⁹ Vö. *Magyar Egyházzene IV* (1996/1997) 57. Ez a példány is a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban található, jelzete H 3909.

¹⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár, Lit 790–zf jelzetű példányát ismerem, amelynek zsoltárkönyve elől csonka. A debreceniekhez hasonló vörös vaknyomásos aranyozott bőrkötése lefoszlott, a görgető- és bélyegzőmintáknak csak töredéke maradt. Terjedelme: A–Z, Aa–Cc4 + A–T, U6 = 597, 5 + 23–409, 48 pp.

dász egy 1778-nál korábbi kiadást követett megelőzőleg, és mert bizonynal volt rá kereslet, ugyanezt követte a XIX. század második évtizedében.¹¹

Mindezek értelmében az *öreg* elnevezés helyesen a Debrecenben, és másutt is 1723-tól 1817-ig változatlan tartalommal nyomtatott énekeskönyveknek első renden csak a tizenkettedrét formátumú példányait jelenti; de tartalmi azonoság miatt másodsorban vonatkoztatható a sorozatnak a negyedrét formátumban 1736-ban, 1778-ban és 1806-ban nyomtatott kiadásaira is. A tizenkettedrétű kiadások több mint egy évtizeddel megelőzték és ugyancsak meg is haladták időben a negyedrétű kiadásokat.

¹¹ Közönséges | Isteni tiszteletre | rendeltetett | Énekeskönyv, | mellyben vagynak | Hymnukok, | 'Soltárokból szereztetett | Ditséreték | Innepekre, | és egyéb alkalmatosságokra | tartozó | Régi istenes énekek[.] | Most | jobban, és értelmesebben, tisztábban, | 's nagyobb vigyázással, mint ennekelötte, | az Énekek' Rendeiknek 's Verseiknek il- | lendő fel-jegyezgetésekkel. | Egynehány buzgó | Imádságokkal, | meg-ékesítettvén, ki-botsáttatott. | A' Debretzeni Forma szerént. | Po'sonyban, | Weber Simon Péter és Fijának költségével. | 1817. — A-Z, Aa-Cc⁶ + A-T = [2], 595, [10] + [4], 409, [6], 38 (?) — A Ráday Könyvtár 1—3543 jelzetű példányát ismerem. — A kötetlen, végén sérült példány vége hiányzik.